

ВРАХУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНИХ СИРІТ ЯК ПЕРЕДУМОВА ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

У статті представлено результати аналізу психолого-педагогічної літератури з проблеми формування особистості депривованих дітей і підлітків; узагальнено соціально-психологічні особливості розвитку дітей у закритих закладах опіки; визначено провідні напрямки роботи соціального педагога з сиротами.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У сучасній психолого-педагогічній літературі дедалі частіше продукується думка про неспроможність повноцінного розвитку і виховання дітей в інтернатних закладах. Головною причиною цього є депривація основних потреб дітей, що призводить до вражаючих соціально-психологічних наслідків. Тому постає необхідність спеціалізованої підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з депривованими дітьми і підлітками, що базуватиметься на ґрунтовному вивченні соціально-психологічних особливостей розвитку і формування соціальних сиріт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми свідчить, що в науковій літературі представлено психічні та фізіологічні особливості розвитку дітей в умовах депривації (І. В. Дубровіна, Є. І. Захарченко, Т. М. Землянхуна, Н. І. Карасева, В. В. Корнева, Й. Лангмейер, М. І. Лісіна, З. Матейчик, В. С. Мухіна, А. М. Прихожан, А. Г. Рузьська, О. П. Тимошенко, Н. Н. Толстих та інші), окремі дослідження фокусуються на проблемі створення та методичного забезпечення альтернативних форм виховання соціальних сиріт (С. Бадора, Г. М. Бевз, М. О. Дубровська, В. К. Зарецький, С. В. Кононенко, Г. М. Лактіонова, Д. К. Мажець, В. Н. Ослон, І. В. Пеша, О. О. Романовська, І. Н. Смородіна, А. Б. Холмогорова та інші). Однак мало вивченою залишається проблема врахування психологічних особливостей соціальних сиріт у роботі соціальних педагогів закладів опіки різного типу.

Формулювання цілей статті: проаналізувати й узагальнити соціально-психологічні особливості депривованих дітей і підлітків; сформулювати напрямки роботи соціального педагога з урахуванням основних психологічних особливостей соціальних сиріт.

Виклад основного матеріалу дослідження.

За даними В. В. Корневої [1: 60-61] та Е. П. Тимошенко [1: 45-46] дітей-утриманців закладів державного влаштування від дітей із сімей відрізняють:

- неврівноваженість поведінки (у 80% проти 11%);
- зниження пам'яті (у 70% проти 15%);
- зниження соціальної активності (у 70% проти 10%);
- порушення спілкування (у 50% проти 9%);
- вдвічі нижча самостійність;
- у 2,5 рази вища агресивність;
- спотворені уявлення щодо ролі чоловіка та жінки у сімейному вихованні, спричинені відсутністю позитивного стереотипу сім'ї;
- слабка правова захищеність, що пов'язано з невмінням відстоювати власні права та ін.

В. К. Зарецький [2: 35-36] визначив чинники, які викривляють адекватний розвиток дітей в інтернаті, а саме: відсутність умов для виникнення й розвитку особистісних емоційних зв'язків між дитиною і дорослим; постійна зміна установ, особливо у кризовому для дитини віці – 3, 7, 15 років; постійне перебування в колективі, яке супроводжується браком особистих речей, простору, часу; відсутність спеціальної роботи з дітьми, що пережили насильство; ізолюваність від повсякденного життя, що не створює умов для майбутньої ефективної життєдіяльності. Саме це і призводить до розглянутих вище значних відмінностей між вихованцями закладів державного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та дітьми, що проживають у сім'ях.

Універсального способу запобігання депривації досі не винайдено. Це зумовлено, насамперед, широкою різноманітністю видів депривації (сенсорна, рухова, комунікативна тощо) та швидкою адаптацією дітей до середовища закритого закладу, бідністю арсеналу попередження деприваційних впливів та ін. Але існують дослідження, які свідчать про можливість відновлення та нормального становлення людей, що в дитинстві страждали від депривації основних потреб. Наприклад, експеримент Х. Скільза (1966), який 20 років досліджував долю вихованців притулку, довів, що сильне

відставання в перші місяці життя не є непоправним, якщо далі дитина потрапляє у сприятливі умови [3: 13].

Зауважимо, що більшість факторів депривації вихованців закритих закладів державного влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, не притаманні бездоглядним і безпритульним дітям. Тому слід розрізнити особливості особистості та поведінки безпритульних дітей, дітей, що виховуються в закладах державного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування і дітей із відносно благополучних сімей. Такі принципові відмінності інтернатної дитини і дитини в притулку встановлено дослідженням Н. Ю. Максимової. Вона зазначає, що діти з закладів державної опіки не мають належного рівня життєвої компетенції, не готові до життя в суспільстві; мають неточні превентивні знання, викривлений особистісний розвиток: агресивні, емоційно нестійкі, імпульсивні, егоцентричні; не мають навичок самоаналізу, відрізняються низьким рівнем самоповаги; ці діти не вміють приймати рішення, планувати свої дії та нести за них відповідальність. Суворі регламентація режиму виключає можливість формування у цих дітей навичок асертивної поведінки. Але за даними М. Ю. Кистяковської (1970) їх моторний розвиток у багатьох випадках швидший та успішніший, ніж у дітей, які виховуються у сім'ях [3: 14].

Вихованці притулків значно важче піддаються вихованню, оскільки життя на вулиці пропонує їм ціннісні орієнтації кримінальної субкультури, діти знаходяться в афективному стані, виявляють реакції протесту [4: 64-66]. В. Є. Виноградова-Бондаренко [5: 30] визначає такі особливості формування особистості та фізичного розвитку дітей вулиці: невірноваженість, легка емоційна дратівливість, істеричність; фізичне виснаження, кволість, недокрів'я, нервово-м'язова та судинно-рухова збудливість, нічне нетримання сечі, неспокійний сон, млявість, підвищена вразливість до температурних коливань, статеві хвороби. Однак, не дивлячись на погане здоров'я, діти, що потрапили в інтернат з неблагополучних сімей та вулиці є більш комунікативними та сприйнятливими до нового (за даними Н. М. Неупокоевої) [3: 17].

Отже, фізичний розвиток та здоров'я значно кращі у вихованців закладів державного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що пояснюється нормальним харчуванням, режимом, медичним обслуговуванням тощо, чого повністю позбавлені діти вулиці. Але останні мають переваги у психічному розвитку, оскільки позбавлені більшості деприваційних впливів, хоча відрізняються хворобливістю та моральною занедбаністю, девіантною поведінкою.

Існують окремі дослідження щодо особливостей деприваційного впливу на дітей залежно від їх віку. Й. Лангмейером та З. Матейчиком [6: 194] доведено, що дітям, які потрапили до системи державної опіки у віці до 5 років, притаманні більш істотні порушення мови, експресивної функції, інших соціальних сфер, ніж якщо це трапилося у шкільному віці. Ці дані підтверджуються дослідженням С. П. Нечай [7: 38]: діти, які потрапили до державних закладів заступницької опіки відразу після народження посідають у групах однолітків переважно несприятливий соціальний статус (у 85% випадків), близько 25% таких дітей – ізольовані (аутсайтери), 43% не мають взаємних виборів. Тобто, негативний вплив інтернатної установи закритого типу прямо пропорційно залежить від віку, в якому дитина потрапила до заступницької системи опіки, та часу, проведеного в ній. Схожі дані були отримані стосовно безпритульних дітей у 20-х роках ХХ століття М. І. Левітіною (псевдонім – Маро) [5: 18]: чим раніше неповнолітній стає безпритульним, тим важчий та незворотніший характер безпритульності він дістає.

Розглядаючи процес виховання депривованих дітей у контексті оволодіння ними соціальною компетентністю як виконання сукупності просоціальних ролей слід відзначити, що найнезворотніші проблеми наступної реалізації чекають їх у сфері сімейних стосунків. Г. С. Красницька вважає, що в уявленні дітей-сиріт найчастіше формується дві моделі сім'ї: позитивна і негативна. Позитивна модель відображає радісний емоційний стан дитини, очікування свята; дитина ідеалізує свій сімейний досвід, не може його конкретизувати і, звичайно, не наповнює побутовими дрібницями. Не звертаючи уваги на аморальність батьків, неблагополучність родини, діти часто сумують за живими батьками, намагаються їх розшукати і повернутися до них. Негативна модель сімейних стосунків містить конкретний зміст того, чим не повинен володіти чоловік, дружина, мати, батько, якими не повинні бути їх стосунки з дітьми і між собою. Така група дітей зрікається батьків і не прагне їх наслідувати, але мріє (коли виростуть) змінити їх, допомогти їм виправитися, стати кращими. Досвід деяких закладів свідчить, що підтримка зв'язків дітей з кровними батьками значно змінює як соціально-емоційний розвиток дитини, так і батьків або родичів [8: 53].

На основі даних, поданих у дослідженні АПН СРСР "Психічний розвиток вихованців дитячого будинку" [3], ми склали таблицю, яка окреслює вікові особливості формування особистості дитини у закладах державного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (див. табл. 1).

Наслідки безпритульності також знаходять своє відображення у формуванні акцентуацій характеру. Є. І. Захарченко [9] виокремлює деякі типи акцентуацій, характерних для соціальних сиріт.

Так, відсутність емоційної близькості з батьками, жорстоке ставлення, фізичне насильство провокує формування у дитини збудженого типу акцентуації, для якого характерним є пригнічений стан, підозрілість, корисливість, схильність до агресії, жорстокості. Підозрілість, як загострена риса характеру, відповідає застрягаючому типу акцентуації. Неадекватне вирішення кризи довіри призводить до дистимічного і тривожного типу акцентуації, що супроводжується репресивністю, страхами, загостреним почуттям власної неповноцінності. Постійна нестача уваги призводить до потреби зацікавити дорослого. Через неволодіння адекватними просоціальними методами привертання уваги, безпритульні вимушені вдаватися до брехні, фантазій, "гри на публіку", що відповідає демонстративному типу акцентуації. Одночасно відсутність соціальних контактів викликає замкненість, відчуження, емоційну холодність (інтровертована акцентуація). Відсутність батьків як еталона поведінки в поєднанні з нестачею морального виховання та соціального досвіду формують нестійкий і конформний типи акцентуації характеру в соціальних сиріт.

Таблиця 1.

Особливості психічного розвитку вихованців закладів державного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Вік	Особливості психічного розвитку вихованців
від 0 до 1 року	В'ялість, апатичність, відсутність життєрадісності, зниження пізнавальної активності, площинність емоційних проявів, відсутність прив'язаності до дорослого, недовірливість, замкнутість, похмурість, пасивність
від 1 до 3 років	низькі пізнавальні інтереси, відставання у розвитку мови, затримка в оволодінні предметними діями, відсутність самостійності
від 3 до 7 років	пасивність у всіх видах діяльності (особливо в грі), бідна мова, слабка увага, конфлікти у взаємостосунках із однолітками
від 7 до 10 років	затримка (або відсутність) образного мислення, що потребує внутрішнього плану дій (виконання операцій подумки), нерозвиненість довільності у поведінці, саморегуляції, плануванні дії
від 11 до 16 років	ставлення до дорослих та однолітків ґрунтується на їх практичній корисності для дитини; формується здатність "не заглиблюватися у прив'язаності", поверховість почуттів, моральне утриманство (звичка жити за наказом), ускладнення в становленні самосвідомості (переживання власної ущербності); зростання труднощів в оволодінні навчальним матеріалом, грубі порушення дисципліни.

Н. Ю. Максимовою визначені особистісні новоутворення, які перешкоджають процесу соціалізації та виховання дитини:

- Феномен "смислового бар'єру" – дитина ніби не розуміє (не чує) те, що їй говорять. Проявляється стосовно певної людини або певної вимоги.
- Феномен "афекту неадекватності" – стійкий негативний емоційний стан, що виникає як реакція на неуспіх у діяльності і характеризується або ігноруванням факту неуспіху, або небажанням визнати себе його винуватцем.
- Феномен "розрізненості стосунків" – неадекватність уявлень про свої стосунки у домінуючих сферах з реальним змістом [4: 15].

Отже, особливості особистості безпритульних дітей, викликані впливом різноманітних деприваційних факторів зумовлюють появу принципово нових механізмів регуляції поведінки дитини без сім'ї, які дозволяють їй пристосуватися до життя в певних умовах. Слід зауважити, що це відхилення від психічної норми або хвороба, просто ці діти інші і вимагають для свого нормального розвитку більше зусиль.

Розглядаючи психологічні особливості дітей без сім'ї, слід зауважити, що вони створюють перешкоду на шляху реалізації цілей педагогічної взаємодії. Аналізуючи найпоширеніші психічні відхилення дітей залежно від віку, педагоги-практики розробили пріоритетні напрямки соціально-педагогічної реабілітації дітей у притулку [10, с.23] (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Пріоритетні напрямки виховної і корекційної роботи у притулку

Вік дитини	Напрямок роботи
3-9 років	Робота з емоційною сферою (подолання страхів), психокорекція агресивної та імпульсивної поведінки, корекція тривожності, індивідуальна робота
9-13 років	Корекція агресивної поведінки; заняття, які формують позитивний образ "Я"; профілактика суїцидів
13-18 років	Корекція агресивної поведінки; заняття, які формують позитивний образ "Я"; соціально-психологічний тренінг спілкування.

Наголосимо на необхідності попереднього вивчення особистості дитини для реалізації виховних завдань лише на особистісно орієнтованих гуманістичних засадах. Це означає, що, на відміну від школи, де навчання і виховання орієнтується на середнього учня, виховний процес у притулку досягне результату лише при розробці індивідуальної виховної програми, плану ресоціалізаційної роботи, який ґрунтуватиметься на об'єктивних даних про дитину; врахуванні її природних й індивідуальних особливостей; визначенні перспектив її розвитку; при детальній супервізії кожного вихованця. Тоді навчання, виховання та соціальний супровід дитини розпочинатимуться саме з тієї точки розвитку, на якій зупинилася дитина, потрапивши у несприятливі соціально-педагогічні умови. Особистісна орієнтація виховного процесу ґрунтується на принципах: любові до дітей-сиріт; доброзичливості; милосердя; чуйності; терпимості; уваги; об'єктивності і справедливості покарань (як виключення); умінні зрозуміти; родинно-сімейних стосунках; заохоченні до самовдосконалення; розумній вимогливості; оптимістичному прогнозі.

Висновки. Таким чином, формування і розвиток дітей, які перебувають в умовах депривації, значно відрізняється від розвитку дітей з благополучних сімей. Підготовка майбутніх соціальних педагогів для закладів освіти й державної опіки повинна базуватися на врахуванні цих особливостей. Основними напрямками такої підготовки є формування знань, умінь та навичок корекції агресивної поведінки вихованців; формування позитивної "Я-концепції" соціальних сиріт; робота з емоційною сферою дітей і підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Соціальне сирітство в Україні : експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / [авт. кол. Л. С. Волинець, Н. М. Комарова, О. Г. Антонова-Турченко, І. Б. Іванова, І. В. Пеша]. – К. : Видавництво, 1998. – 120 с.
2. Пути решения проблемы сиротства в России / [Зарецкий В. К., Дубровская М. О., Ослон В. Н., Холмогорова А. Б.]. – М. : ООО "Вопросы психологии", 2002. – 208 с.
3. Психическое развитие воспитанников детского дома / [под ред. И. В. Дубровиной, А. Г. Рузской ; Научно-исследовательский институт общей и педагогической психологии Академии педагогических наук СРСР]. – М. : Педагогика, 1990. – 264 с.
4. Максимова Н. Ю. Особенности личностных отношений трудновоспитуемых подростков : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Наталья Юрьевна Максимова. — К., 1981. – 184 с.
5. Виноградова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років ХХ століття : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Вікторія Євгенівна Виноградова-Бондаренко. — К., 2001. – 221 с.
6. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчик. — М. : Авиценум : Медицинское издательство, 1991. – 222 с.
7. Нечай С. П. Адаптация детей-сирот младшего дошкольного возраста к условиям детского дома средствами музыкально-театрализованной деятельности : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / С. П. Нечай. – К., 2001. – 190 с.
8. Дети социального риска и их воспитание : учебно-методическое пособие / [Под науч. ред. Л. М. Шипицыной]. – СПб. : Издательство "Речь", 2003. – 144 с.
9. Захарченко Е. И. Акцентуации характера у детей, лишенных родительской опеки / Е. И. Захарченко // Проблеми девіантної поведінки : історія, теорія, практика : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 25-27 листопада 2002. – К. : Міленіум, 2002. – С. 208–211.
10. Программа "Дети улицы" : методические рекомендации по медико-психологической реабилитации детей в приюте. – К. : Нора-принт, 2001. – 96 с.

Матеріал надійшов до редакції 18.12. 2009 р.

Павлик Н. П. Учет психологических особенностей социальных сирот как основание педагогического мастерства социального педагога.

В статье представлены результаты анализа психолого-педагогической литературы по проблеме формирования личности депривированных детей и подростков; обобщены социально-психологические особенности развития детей в закрытых опекунских учреждениях; установлены приоритетные направления работы социального педагога с сиротами.

Pavlyk N. P. Consideration of the Psychological Features of Social Orphans as a Precondition for Social Teacher Pedagogical Skills.

This article presents an analysis of psychological and educational literature on the issue of identity formation of deprived children and adolescents; generalized are the social-psychological characteristics of children development in closed orphan institutions, the priority directions of social teacher work with orphans are set.